

K. H. Schäfer (Hechingen): Kollektivbewusstsein am Beginn des 19. Jahrhunderts, am Beispiel der Verbreitung der Schriften E. M. Arnolds; Eberhard Naujoks (Tübingen): Über das offiziöse Pressewesen des 19. Jahrhunderts in der Gesellschaft; Martin Winckler (Konstanz): Die Rolle der Presse bei der Vorbereitung des deutsch-französischen Krieges 1870/71; Márkus László (Budapest): Forschungsprobleme bei der Beurteilung des Presseinflusses in Ungarn während der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts; Joan Hemels (Nijmegen): Über Stand und Probleme der historischen Presseforschung in den Niederlanden.

Az előterjesztett, részben felolvasott és kiegészített előadásokat élénk és helyenként éles vita követte. Tárgyi, történetfilozófiai és módszertani álláspontok csaptak össze, számos kérdés megválaszolatlan, megoldatlan maradt. A tanácskozás hangvétele és légköre a résztvevők döntő többségének azt az őszinte óhaját tükrözte, hogy a sajtótörténetírás aktív és alkotó társadalomtudományi igénnyel kapcsolódjék a történetírás áramához. A záróülésen az értékelésre felkért holland kutató, Maarten van Alkemade (Hága) hangsúlyozta, hogy a nemzetközi jellegű véleménycsere hasznosnak bizonyult és rendszeres folytatása metodikai és dokumentációs, továbbá szervezeti keretekben feltétlenül szükséges.

A tanácskozás résztvevői közül többen, elsősorban a brémai „iskola” képviselői aláhúzták a nemzetközi kapcsolatsere jelentőségét. Külön érdekességként hatott a tanácskozást követő sajtókonferencián Elger Blühm nyilatkozata, aki az újságírók kérdésére, hogy hogyan „fért” meg e konferencián a marxizmus és a szemben álló álláspontok, határozottan leszögezte: „társadalomtudomány, így a sajtótörténetírás is, ma már elképzelhetetlen a marxizmus beható tanulmányozása és ismerete nélkül.” [M. L.]

*

A 20. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI SAJTÓ HATÁSÁNAK VIZSGÁLATA SORÁN FELMERÜLT KUTATÁSI PROBLÉMÁKRÓL

MÁRKUS LÁSZLÓ

I.

A sajtó szerepe a közvélemény alakításában, befolyásolásában Magyarországon a 20. század első felében — fontos része általános sajtótörténeti munkálatainknak, de nem önálló kutatási téma. Amikor tehát a kutatás módszereiről, eredményeinkről és problémáinkról adok vázlatot, olyan kérdéseket is érintenem kell, amelyek csak közvetve kapcsolódnak a kijelölt témához.

E téma kutatási módszertanának is az az alapelve, hogy a sajtótörténet interdisciplináris jellegű, a téma megközelítése tehát többirányú: gazdaságtörténeti, politikatörténeti, ideológiatörténeti, szociológiai, illetve szociálpszichológiai.

A 20. századdal foglalkozó sajtótörténeti kutatásaink általános módszertani főirányai a következők:

1. A kutatandó sajtóorgánium meghatározása
2. A sajtóbeli tükröződés elemzése
3. A sajtóorgánium mint üzleti vállalkozás vizsgálata
4. A sajtóbeli tükröződés formai-szerkesztési, stílustörténeti, technikai stb. oldalainak kutatása
5. A sajtó és az olvasóközönség viszonya, a sajtó hatása a társadalmi tudatra

6. A sajtó mint történeti forrás

7. A magyar és az egyetemes sajtó fejlődéstörténetének kapcsolatai.

Kutatásaink eddigi menetében jelentősebb eredményeket az első három irányban értünk el. Célunk a komplexitás, metodikánkban tehát a sorrendiségnek is megvan a belső logikája.

A sajtó 20. századi magyarországi tudatformáló szerepének történeti megközelítéséhez néhány fontos történetfilozófiai és módszertani kérdés elemzésével szeretnék hozzájárulni.

II.

1. A kutatandó korszak társadalmi struktúrája, illetve struktúraváltozásai

a) Miután a magyarországi sajtó története az egyetemes sajtótörténet része, szükséges az általános és speciális történeti tendenciák, továbbá azok kölcsönhatásának meghatározása. Általános — a témára vonatkozó — tendencia a polgári liberalizmus korában a társadalom és az állam dualizmusa. A kelet-európai történeti-társadalmi mozgás során ez a polgári liberális modell nem jött létre, hanem annak feudális — intézményes és tudati — kategóriákkal terhes, tehát torzított formája. Ez a torzulás tükröződik a nyilvánosság elvének funkcionálásában és a funkcióváltásban is. S miután a nyilvánosság szférájának a sajtó a legjellegzetesebb intézménye a korszakban, e torzulás a sajtóstruktúrában és struktúraváltozásaiban is megfigyelhető. A századfordulón kialakuló polgári sajtóstruktúra is magán viseli a feudális vonásokat, miközben maga még harcban áll a feudális maradványokkal, ugyanakkor szembekeverül a dolgozó osztályok nyilvánosság igényével. A magyarországi polgári sajtóban a torzulás fő jellemzője az egyidejű harci álláspont a feudális és szociális tendenciákkal. A polgári társadalom sajtója, beleértve a polgári társada-

lomban alapított és működő munkássajtót — szociáldemokratát és kommunistát — része volt ez tőkés társadalmunknak és ezáltal e társadalom ellentmondásainak a jegyeihez kapcsolódott. A fejlődő, majd megrekedő tőkés társadalom történeti mozgása a magyar sajtó történetében is meghatározó keret.

b) Meghatározandó a tanácskozássra kitűzött történeti korszakok belső periodizációja, továbbá a periódusok jellemzői — különös tekintettel a témára. Három periódust különböztethetünk meg e korszakban: a századfordulótól 1918 októberéig; 1918 októberétől 1919 július végéig és végül 1919 augusztusától 1945 áprilisáig. A történeti mozgás során létrejött és a 20. században „exponálódott” feszültség, illetve robbanások a magyar társadalom súlyos belső ellentmondásaival magyarázhatók; az ellentmondások a döntő szférák: gazdaság, társadalom, politika, kultúra alakulása és változásai alapján kerülnek megítélésre.

2. *A társadalmi harcok — kelet-európai — ritmikája mint sajátos tendencia*

A magyarországi társadalmi fejlődés sajátos ellentmondásai, a feudálkapitalista jellegből adódóan a társadalmi harcok összetettségében jelentek meg. A történeti mozgásban sajátos dinamika figyelhető meg: ez, a mozgás felgyorsuló tendenciája, de a felgyorsulás egyaránt jelentkezik a forradalmi és ellenforradalmi erők táborában, méghozzá oly módon, hogy mindkét tábor önmagában is heterogén, összetett. A soknemzetiségű monarchia belső ellentmondásai idézik elő a polgári demokratikus és szocialista forradalmakat majd az ellenforradalmi rendszer megszilárdulását az adott korszakban.

A történeti mozgásnak ez a „dinamikus” jellege egyrészt, a tudati fejlődés, illetve változás általánosan is lassúbb mozgása, másrészt azok a tényezők, amelyek a magyar sajtóstruktúra alakulásában meghatározó szerepet játszottak. A sajtó közvetítő funkciója a történeti fejlődés objektív és szubjektív oldalai között e téma sajtótörténeti kutatásának iránytszabó szempontja.

3. *Az államhatalom és a sajtóstruktúra viszonya mint a tudatbefolyásolás egyik meghatározója*

A sajtó történetének — Nyugat-Európában — általános jellemzője, hogy a nyilvánosság liberális modellje szerint a kritizáló közönség intézményeit éppen az biztosította a közhatalom beavatkozásával szemben, hogy ezek magánkézben voltak. Amilyen mértékben vált a világnézeti sajtó üzleti sajtóvá, úgy lépett a kulturális fogyasztás — tehát a sajtó „fogyasztása” is — a politikai és gazdasági propaganda szolgálatába. Az állami beavatkozás történeti szükség-

szerúsége jelentkezett, de hogy kinek az érdekében, milyen irányban hat ez a beavatkozás, a konkrét történeti helyzet függvénye volt.

Magyarország viszonylag liberális korszakában — 1914-ig — a közhatalom szabályozó szerepe csak a szocialista sajtóval szemben jelentkezett, a forradalmak rövid időszakában ez a közhatalom a progresszív erőket, illetve sajtót támogatta, az ellenforradalmi időszakban viszont az állam sajtóirányító szerepe döntővé vált. Magyarország volt az első európai ország, ahol győzött és megszilárdult az ellenforradalmi rendszer, így az első volt, ahol az államhatalom lényegében fasiszta jellegű sajtóirányító funkciója megvalósult.

A századforduló utáni „liberális” korszakban a polgári sajtó legfeljebb a társadalmi — polgári irányú — reform minimumáért szállt síkra, a 22 napilap — néhány kivételével — kormánytámogató volt és ez még 1918-ban a polgári forradalom kitörésekor sem változott lényegesen. Egy kimutatás szerint a kormánypárti sajtó csaknem másfélszer annyi papírt fogyasztott el, mint három baloldali polgári és ez egy szociáldemokrata napilap együttvéve.

Az ellenforradalmi rendszer sajtóstruktúrája ezzel a statisztikai kimutatással már nem jellemezhető. Az új periódusnak megfelelően itt új rendező elv válik szükségessé a kormánytámogató és ellenzéki sajtó arányának reális bemutatásához. Ebben a rendszerben a polgári liberális lapok ugyanis objektív kényszerből — bizonyos periódusokban ellenzéki pozícióba szorultak, ugyanakkor megerősödött a kormányokat szélsőjobboldali ellenzékől támadó sajtó is.

4. *A magyarországi sajtó és a politikai pártok, szellemi áramlatok — tehát a politikai gondolkodás vonulatainak összefüggései*

a) A magyarországi politikai gondolkodás történetének sajátos vonásai és a sajtó szerepe a politikai gondolkodás alakulásában. Ideológiatörténetünkre jellemző, hogy a 20. század 20-as éveitől megerősödnek a jobboldali szellemi áramlatok, elterjedésük felgyorsul a társadalmi tudatban. A jobboldal — akárcsak a bal — különböző történetileg kialakult gondolati elemekből tevődött össze, mindez a sajtóban is tükröződött. Elsősorban a politikai gondolkodás rétegződéséről van itt szó, tehát az árnyalatok elemzéséről, annak szükségességéről, hogy a kutatás során felderítsük a legmélyebben rejtőző, gondolkodási magatartásra jellemző kategóriák harcában a történeti folytonosságot s lehántsuk az új formai jegyeket a leplezett régi tartalomról. A sajtó szerepét ebből az aspektusból kell szemügyre venni a helyes világnézeti tájékozódás érdekében. E magatartásbeli kategóriák történeti folytonossága ugyanis összekötő kapocs a társadalmi tudat mozgásában, illetve sajtóbeli megnyilvánulásai-
ban.

b) A magyarországi sajtó- és eszmetörténet összefüggésének és kölcsönhatásának döntő érintkezési állomásai, mint az anyaggyűjtés és értékelés csomópontjai. A magyar politikai gondolkodás történetében — a kelet-európai társadalmi fejlődés már jelzett sajátossága következtében — a nemzeti és a társadalmi kérdés jelentették a döntő kristályosodási problémát. A nacionalizmus és konkrétan természetesen a magyar nacionalizmus mint a magyarországi politikai gondolkodás egyik legjelentősebb kötőanyaga történetének elemzése és ábrázolása eszmetörténetírásunk egyik döntő feladata. Ehhez kapcsolódik sajtótörténetírásunk számára e problematika sajtóbeli tükröződésének beható vizsgálata, akárcsak a nemzeti elv, illetve nacionalista törekvések és a társadalmi demokrácia gondolatának összefüggései illetve konfliktusai, azok sajtóbeli megnyilvánulásai.

c) A magyarországi sajtóstruktúra történetében a progresszív és retrográd vonulatok elemző igényű kijelölése. E tekintetben az vizsgálandó, hogy a politikai gondolkodás egyes irányzatainak progresszív, illetve retrográd elemeit, tehát igazságait, tévedéseit és manipulációit hogyan közvetítette a sajtó és azok milyen fogadtatásra találtak osztályok és rétegek tudatában. Hadd utaljunk az elemzés módszertani elveként a jeles magyar filozófus, Mátrai László találó megállapítására: „gondolat nem csak az igaz, hanem a téves gondolat is; s a történelem azt látszik mutatni, hogy a tévedéseknek óriási történeti átütő erejük van . . . kultúrhistoriai tény, hogy a tudományos tévedések sokkal könnyebben válnak népszerűekké, mint az igazságok”. Szellemi irányzatok találkozása minden esetben új eredőt vagy eredőket jelent, ezek nyomon kísérése a sajtó szférájában sajtótörténetírásunk feladata.

d) Különös figyelmet érdemel a politikai gondolkodás és a sajtó viszonya az ellenforradalmi korszakban (1919—1945).

Az ellenforradalmi uralkodó csoportok „államrezonja” kompromisszumos alapon jött létre, a korábbi eszmei fegyverzet revíziója útján. Lényege az egyébként is gyenge politikai és gazdasági liberalizmus felszámolása volt. Az államrezon döntő kötőanyaga a nacionalizmus lett, de most már antiliberalis szellemi bázison, szembe fordulva a szociális tendenciákkal.

A társadalmi tudatban a legnagyobb feszítő erőt, az objektív helyzetet kifejező gazdasági-társadalmi elnyomás és a nemzetiségi sérelmek, tehát az eltiport forradalmak és Trianon imperialista békediktátuma jelentették. Magyarország területe egyharmadára csökkent.

Az ellenforradalmi államrezon teoretikusainak és politikusainak taktikája arra irányult, hogy a nemzeti szerencsétlenségért a baloldalt állítsa bűnbaknak (magyar Dolchstoss legenda) és ugyanakkor a szociális demagógia, a nacionalizmus és antiszemitizmus kelepécéjével a társadalmi tudat zömét meghódítsa.

A baloldali szellemi irányzatok állandóan defenzívába szorulva — erről az államhatalom gondoskodott — megkíséreltek szembeszegülni a szélsőjobb oldali előretöréssel — sikertelenül.

III.

A téma kutatása során jelentkező problémák a kutatás iránya és a felhasználható források szempontjából

1. *A kutatás irányairól*

a) Kiindulási pontként meghatározandók a sajtó és olvasóközönség kapcsolatának, kölcsönhatásának *általános* vonásai.

Sorrendileg elsőknek — a vizsgálandó korszaknak megfelelően — pontos képet kell nyernünk — a történeti statisztika eredményei és analízise alapján — a művelődési színvonalról, a művelődési demográfiai fejlődésről. Adatszerűen ismernünk kell — pl. a 20. század első felében — az analfabetizmus, illetve az írni-olvasni tudók körének alakulását. Következő lépés az iskolai végzettség mennyiségi meghatározása, az iskoláztatás intézményes változásainak számbavétele (a négy, hat, illetve nyolcosztályos iskolarendszer történeti adatai), az osztály és rétegtudati szférák iskolai végzettség alapján történő megközelítése, illetve ezeken belül a változások számszerű regisztrálása. Így „tabellák”-ra van szükségünk az alsó, közép és felsőfokú iskolai végzettség mennyiségi meghatározására, amennyire lehetséges származási és foglalkozási felosztás szerint.

Az általános vonások között külön figyelmet érdemelnek a magyarországi nemzetiségek (elsősorban 1919-ig) művelődési adatai, továbbá a munkás művelődés, tehát a szakszervezetekbe tömörült munkások tudatának, művelődési szintjének, illetve változásának analízise. A dolgozó agrárrétegek műveltségi színvonalát a klerikális befolyás oldaláról is vizsgálat tárgyává kell tenni. A vallási megoszlás is figyelmet érdemel.

A sajtó és közönség kölcsönhatásának sajátos vonásai között elsőknek a korszak napi és hetilapjainak lehetséges példányszámát, illetve azok alakulását kell meghatározni. Így lényeges az évi statisztika, továbbá a terjesztés iránya, a főváros és vidék lapstatisztikájának alakulása. Amennyire lehetséges, meghatározandó az előfizetési kör, ennek osztály-, illetve rétegeadatai. Ezen belül az olvasóközönség életkori sajátosságait is — lehetőség szerint — vizsgálnunk kell.

b) *A korszak lapjainak tartalmi analízise* a polgári nyilvánosság szétesési fejlődése szempontjából: a látszatprivatizálási tendencia, illetve reklám előretörése. Itt kerül előtérbe a lapok formai oldalának beható vizsgálata, a műfaj és a stílusváltozások szociológiai összefüggései, a lapok rovatösszetételének alakulása; a tartalom mennyiségi és minőségi változásai.

c) *A hatásmérés irányai.* Annak meghatározásához, hogy a sajtónak milyen befolyásoló szerepe volt az adott korszakban, fel kell állítani bizonyos mérési

kategóriákat, hiszen a társadalmi tudatban értelmi és érzelmi elemek vegyülnek, sőt jelen vannak a „tudatalatti” reflexvonalatok is. A hatásmérés irányainak kijelölése a téma megközelítésének egyik punctum saliens-e. Elképzelésünk — és ebben a magyar sajtótörténetírás művelőinek álláspontját értem — a történeti hatásmérés olyan koordináta-rendszerének kialakítása, amelyben az alapvető rendező elv a társadalmi tudat értelmi és érzelmi szférájának olyan történeti felmérése, hogy milyen szerepet vitt a sajtó a racionalitásnak és a humanitásnak, mint alapkategóriáknak pozitív, illetve negatív irányú terjesztésében.

A kutatás terjedelmétől, tartalmától és lehetőségeitől függően lehetséges ezeknek az alapkategóriáknak többlépcsős lebontása, majd azok szociológiai szembesítése és konklúzióként a sajtó és olvasó viszonylatában a szociálpszichológiai történeti eredők kijelölése.

E kategóriák lebontását az első fázisban hazai kutatásaink során öt irányba jelöljük meg: 1. az általános műveltség terjesztése a kornak megfelelően, 2. a racionális-irracionális gondolati anyag közvetítése, 3. a politikai eszmék terjesztése, politikai döntésekre szóló agitáció, 4. az erkölcsi ráhatás iránya különös tekintettel a humanista tendenciákra, 5. a közízlés esztétikai tartalmú alakítása.

d) A hatásmérés csomópontjainak kijelölése. A hatásmérés két főcsoportba osztható: a történelmi tények és a történeti tendenciák képezhetik a mérés metszéspontjait. A közvéleménykutatás gyakorlata mint tudatszociológiai felmérés adhat bizonyos támpontokat, azonban a társadalmi tudat történetében való alkalmazása külön metodikát igényel. Itt óhatatlanul szükséges bizonyos sémák kidolgozása, attól is függően, hogy konkrét történeti döntések vagy tendenciák hatásvizsgálatáról van szó.

Más a metodikája pl. az országgyűlési választások eredményei és a sajtó agitációja közti összefüggések kimunkálásának, mint pl. bizonyos eszmei kategóriák sajtó útján történt befolyásolásának. Véleményünk szerint a felmérés komplexitását kell célként kitűzni, tehát olyan döntéseket vizsgálni, amelyek történeti összefüggéseiben bizonyos tendenciákat, gondolati modelleket erősítenek, illetve gyengítenek. Csupán az országgyűlési választások eredményeiből levonni kizárólagos konzekvenciákat a sajtó befolyásoló szerepére nem megalapozott. A cél bizonyos döntések sorozatából megállapítani a megfelelő tendenciák erősödését. Konkrét példaként: hogyan járult hozzá, illetve mennyiben gátolta a magyar sajtó a magyar „nemzeti ideáltípus” kialakítását, ennek felméréséhez különböző döntések közvetítését és hatását kell megvizsgálni. Ilyen felismerést igényelt az ellenforradalmi korszak sajtója történetében annak vizsgálata, hogy mit tett a sajtó a baloldali gondolat terjesztése érdekében, illetve mennyire hatékonyan. E vonatkozásban — sajnálatosan — a baloldali magyar sajtó csak a Diderot-i gyertyaláng szerepét töltötte be, bár a történelem sajátos logikája folytán az első európai fasiszta jellegű ellenforradalmi rendszerben világított a legtovább ez a gyertyaláng a nácizmus által befolyásolt szférában.

2. A történeti forrásokról

a) A nyomtatott sajtóanyag. Nem teljességében áll rendelkezésünkre. A háború pusztításai következtében jelentős hiányok mutatkoznak. Az emigrációs sajtó esetében még vannak felderítetlen orgánusok.

b) Levéltári források. Itt a hiányok sokkal jelentősebbek, főleg az államhatalom és a sajtóstruktúra viszonylatában.

c) Szerkesztőségi, illetve kiadóhivatali források. A lapok szerkesztőségi iratanyaga jóformán teljesen eltűnt.

d) Statisztikai források. A Statisztikai Hivatal felméréseiből a nyomtatott anyag rendelkezésünkre áll.

e) Könyvtárak kéziratárainak anyagai. Hivatalos és magánlevelezések, visszaemlékezések nagy számban.

f) Cégbíróági levéltár iratanyaga. Ezekből rekonstruálható a kiadóhivatalok üzletvitele — igen értékes.

g) Bíróági és ügyészségi iratok. A sajtóperek anyagát tartalmazzák — nem teljességükben.